

7. fejezet

KONKLÚZIÓK

1. A regionális fejlődés főbb csomópontjai Közép-Európában

Közép-Európában 1526-tól napjainkig öt „kísérlet” történt a térség munkamegosztásának megszervezésére. Ennek következtében a térség regionális fejlődése az alábbi öt szakaszra osztható:

- 1526-1918: Az Osztrák-Magyar Monarchia kísérlete.
- 1918-1938: A kis nemzetek ún. „nemzetállami” kísérlete.
- 1938-1945: Németország ún. „Nagyter” kísérlete.
- 1945-1989: A szovjet kísérlet a térség megszervezésére.
- 1989 után: A térség függetlenné váló országainak kísérlete önmaguk megszervezésére és az Európai Unióhoz való integrálódásra.

Disszertációmban két monarchiabeli régió – a Felvidék és a Vajdaság –, illetve ebből következően két ország (Jugoszlávia és Csehszlovákia) sorsának alakulásán keresztül mutattuk be ezt az öt lépcsős folyamatot. Vizsgálódásainkból az alábbi következtetéseket vontuk le:

1. 1. Az Osztrák-Magyar Monarchia kísérlete a térség megszervezésére.

1526 és 1918 között Közép-Európát a Habsburgok állama – 1526-tól 1867-ig Habsburg Birodalom, 1867 után Osztrák-Magyar Monarchia néven – uralta. Ez az államalakulat a térség munkamegosztását magas szinten megszervező politikai tényező volt – John Komlós egyenesen „Osztrák-Magyar Közös Piacról” ír könyvében –, melyen belül jelentős szintkülönbségek jöttek létre a fejlettség színvonalában.

Az osztrák területek, valamint Cseh és Morvaország nyugat-európai szerkezetre utaló 34-35%-os mezőgazdasági és 50% körüli ipari-forgalmi foglalkoztatottsági arány élesen elütött a legelmaradottabb európai régiókra utaló 75-80% körüli agrárfoglalkoztatottságtól, és az ún. ipari népesség 10-20%-os arányával jellemezhető galíciai, bukovinai, sőt akár horvátországi arányától, vagy eme két véglet között elhelyezkedő, s már az iparosodási kimozdulást tükröző Magyarországra jellemző gazdaságszerkezettől. A Monarchia nyugati területei tehát ipari jellegűvé váltak, Magyarország útban volt az agrár-ipari szerkezet kialakulása felé, míg a keleti, délkeleti területek még a hagyományos agrárstruktúrát őrizték.

E hármas megosztottság feltételei között indult meg a regionális fejlődés a Monarchián belül. Tóth József szerint a Monarchia „Lajtán inneni felében”, azaz a történelmi Magyarországon a 19. század végére, a 20. század elejére körvonalazódnak kezdtek a regionális fejlődés magterületei, elkülöníthetők bizonyos régiókezdemények, melyekből zavartalan fejlődés esetén minden bizonnyal definitív régiók alakulhattak volna ki. Tóth József 9 régiót, régiókezdeményt különített el.

Egy másik kutató, Beluszky Pál nyolc régiót és egy ún. „köztes zónát” különített el. A Tóth József, illetve Beluszky Pál-féle régiók a gazdaság önmozgása következtében születettek meg, de két további irányból is kaptak ösztönzést fejlődésükhöz. Egyrészt „felülről”, azon Habsburg-kísérletek (II. József-féle átszervezés, a Bach Sándor-féle átszervezés, Ferenc Ferdinánd reform elképzelései) során, mikor a bécsi udvar politikai-hatalmi szempontok miatt próbálkozott meg Magyarország regionális átszervezésével. Másrészt „alulról”, azaz a történelmi Magyarország keretei között élő „nem magyar népek”

nacionalizmusának azon törekvéseiben, melyek egyfajta regionális, etnikai elkülönülésre (autonóm „szlovák kerület”, „autonóm Vajdaság” etc.) irányultak nacionalizmusának megjelenésével.

A magyar politikai elit mind a felülről, mind az alulról induló átszervezési kísérleteket sikerrel verte vissza. A „felülről” induló kísérletek esetében megállapíthatjuk, hogy ezek a regionális átszervezési kísérletek igen rövid életűek voltak, élettartamuk mindössze években mérhető. Így nem tudtak komoly nyomot hagyni a magyar regionális fejlődésen. Az „alulról” induló kísérletek esetében megállapíthatjuk, hogy a magyar politikai elit – a horvátok kivételével – nem ismerte el a magyarországi nemzetiségek külön nemzeti létét, elutasította a nemzeti autonómiát, a nemzetiségeknek csupán korlátozott, helyi nyelvhasználatot engedélyeztek. Azaz a nemzetiségek semmiféle belső regionális elkülönülést – belső etnográfia határ meghúzója, területi különállást biztosítása – nem tudtak kivívni.

1.2. A kis nemzetek ún. „nemzetállami” kísérlete a térség megszervezésére 1918-1938

1918-20-ban az I. világháborút lezáró versailles-i békerendszer az Osztrák-Magyar Monarchia helyén kis és közép nagyságú nemzetállamokat hozott létre. Megszületett a korábban nem létező Csehszlovákia és Jugoszlávia, egyesült a széttagolt Lengyelország, megvalósult Nagy-Románia, míg a Monarchia két korábbi uralkodó nemzete a kicsiny Ausztria, illetve Csonka-Magyarország keretei között folytatta életét. Ezen államszerkezeti váltás eredményét a történeti irodalom általában a „nemzeti államok rendszerének kialakulása” terminológiával jelöli. Ez alatt azt értve, hogy az 1914 előtti birodalmi keretek helyét 1918-ban nemzeti keretek foglalták el, de valójában az új keretek, az új államstruktúra nem eredményezett mindenütt nemzeti államot.

Az első Csehszlovák Köztársaságot megalapító és működtető csehszlovák politikai elitet – az emblemikus figurák Masaryk és Benes –, egy olyan kihívás érte, mely arról szólt, hogy képesek-e az új állam regionális különbségeit kezelni. Képesek-e a különféle régiókból egységes államot teremteni, avagy a centrifugális erők szétszakítják államukat. Véleményünk szerint a csehszlovák politikai elit előtt – az államalapítás után – három feladat állt:

- Megoldani a csehszlovákizmus hivatalos ideológiává válásából fakadó szlovák-kérdést, azaz a szlovák autonómia törekvéseket oly módon kezelni, hogy az ne fenyegetse az új állam egységét.
- Politikai és gazdasági eszközökkel biztosítani a kisebbségek, azaz a németek, a magyarok és a lengyelek lojalitását a csehszlovák államhoz.
- Integrálni az eltérő gazdasági fejlettségű tartományokból/régiókból álló államot. Ahhoz, hogy ezek a régiók gazdaságilag integrálódjanak, egy olyan gazdaságpolitika kidolgozására és végrehajtására lett volna szükség, mely lehetővé tette volna a hagyományosan ipari, illetve agrár dominanciájú régiók közötti organikus gazdasági kapcsolatok kiépítését és a regionális egyenlőtlenségek kompenzálását.

Véleményünk szerint a három feladtból egyet sem sikerült a csehszlovák politikai elitnek megoldania.

- A csehszlovák nemzetegység ideológiájához a prágai politikai elit mereven, szinte államvallásszerűen ragaszkodott. Ennek jegyében valamennyi szlovák követelést, amely az autonómiára irányult és valamiféle elmozdulást jelentett a centralisztikus állam felől a föderalistikus állam felé, elutasított. Ennek következtében a két

államalkotó nemzet konfliktusa permanenssé vált. Ez odavezetett, hogy a 30-as években megjelent az a szlovák politikai irányzat – náspütisták –, mely kétségbe vonta a csehszlovák állami keretek jogosultságát és önálló államiságot követelt.

- Az erőszakkal bekebelezett idegen nemzetrészek (németek, magyarok, lengyelek) ellenséges érzülettel viseltettek a Csehszlovák Köztársaság iránt, nem tekintették azt saját államuknak. A németek egy része csak ideiglenesen vállalt vele politikai közösséget (lásd az aktivizmus jegyében német miniszterek a kormányban), illetve a magyarok körében az aktivizmus csak elenyésző hívet szerzett. Így a kisebbségek legfontosabb politikai célkitűzésévé a köztársasági államkeretből való kiszabadulás vált.
- Nem történt meg a regionális különbségek kiegyenlítése. A Monarchia keretei között megizmosodott cseh polgárság a csehszlovák államon belül – a prágai kormány hathatós támogatásával – belső gyarmatként kezelte Szlovákiát. A gazdasági élet minden területén (gyáripar, pénzügyek etc.) fölényre törekedett és saját – azaz cseh –, gazdasági érdekeinek megfelelően cselekedett. Prága gazdaságpolitikája – esetleg írhatnánk regionális politikát is – a nyers cseh érdekérvényesítés jegyében zajlott. Mivel a cseh országrészek és Szlovákia közötti különbségek nemzetiségi differenciálódásként is megjelentek, kijelenthetjük, hogy a csehszlovákizmus fikciója nem csupán az ideológiai mezőben, hanem a gazdasági élet területén is megbukott. Az államalkotó szlovákokat a cseh polgárság gazdasági téren is maga alá gyűrte.

Leszögezhetjük, hogy a prágai kormány mind a politikai, mind a gazdasági mezőben állandó harcban állt az „államalkotó” szlovákság többségével, illetve az ország nemzeti kisebbségeivel. Ráadásul ezek a centrifugális tendenciák a kisebbségek megléte miatt összekapcsolódtak a versailles-i békerendszer összeomlásával, így a csehszlovák állam bukása törvényszerű volt.

A megszülető jugoszláv állam régiói minden lényeges szempontból – történelmi fejlődés, politikai kultúra, társadalmi fejlettség, gazdasági szint, nyelv, jogrendszer, vallás, kulturális szint és hagyományok – óriási különbségeket mutattak. A jugoszláv állam legsúlyosabb születési hiányossága az volt, hogy nem nemzetállamként, hanem több nemzetiségű államként jött létre. Az új állam etnikai heterogenitását jól mutatja, hogy a legnagyobb lélekszámú nemzet, a szerbek aránya mindössze 38-39%-os volt. Az állam uralkodó politikai elitje – azaz a szerbek – ugyanazon kihívással nézett szembe, mint a csehszlovák politikai elit, azaz képesek-e az állam regionális különbségeit kezelni, képesek-e a különféle régiókból egységes államot teremteni, avagy a centrifugális erők szétszakítják államukat. Ezen kihívás megoldására a szerb politikai elit két kísérletet tett:

- **Első kísérlet:**

Az állam megalakulásától 1929-ig a parlamenti demokrácia keretei között ún. nagyszerb politikát folytatott. Ennek lényege három dologban fogható meg:

- ❖ Egyrészt megteremtették és hangoztatták a „szerb-horvát” politikai nemzet ideológiáját, azaz a szerbek és a horvátok valójában egy nemzet (ezen definíció szerint a horvátok „katolikus szerbek”).
- ❖ Másrészt erőteljes közigazgatási centralizációt folytattak, a létrehozott 33 közigazgatási egységgel próbálták meg felváltani a korábbi tartományokat, és így elejét venni mindenféle föderációs és autonómista törekvésnek.
- ❖ A szerb politikai elit minden politikai, közigazgatási és katonai pozíciót elfoglalt, sőt a gazdasági erőforrások birtoklásában is megpróbált saját maga javára aránytölődést elérni.

Bár a nagyszerb politika jegyében a szerb politikai elitnek sikerült az államot centralizálnia, az unitarista politikát a többi nemzet – „a nem szerbek” –, nem fogadták el. Különösen fontos volt, hogy a horvátok mereven elutasították a „szerb-horvát nemzet” koncepcióját és a centralizációt, ehelyett a jugoszláv állam föderalizálása és ezen belül a horvát területek autonómiájának kivívására törekedtek.

• **Második kísérlet:**

Ez a kísérlet 1929-től a királyi diktatúra keretei között bontakozott ki, Sándor király arra törekedett, hogy megteremtse az egységes jugoszláv nemzetet. Ennek a szándéknak a lényege három dologban fogható meg:

- ❖ Ideológia szempontból: a szerbek, a horvátok és a szlovének, illetve az országban élő többi szláv nép egyetlen egységes nemzetet, a jugoszláv nemzetet alkotja.
- ❖ Közigazgatási szempontból: A bánóságok határainak olyanféleképpen történő meghúzása, hogy egyrészt a hagyományos történelmi egységeket feldarabolják, másrészt a lehető legtöbb bánóságban biztosítsák a szerb többséget.
- ❖ A szerb politikai elit túlnyomó része támogatta a Sándor király-féle jugoszlávizmust, mivel a jugoszláv retorika mögött továbbra is lehetősége nyílt a szerb nacionalizmus érdekeinek érvényesítésére.

Az egységes jugoszláv nemzet megteremtésére irányuló törekvés szintén kudarccal zárult, a szerbeket, horvátokat, szlovénokat már nem lehetett úgy egységes nemzetté formálni (mint ahogy a 19. században a poroszok, bajorok és szászok német nemzetté váltak). Így a 30-as években változatlan intenzitással folyt a föderalista/autonomista tömörülés és a centristák küzdelme. A két világháború közötti jugoszláv állam politikai szempontból tulajdonképpen centralizált, militarista nagyszerb állam volt. Az államszervező elv nem a nemzeti összetételhez igazodó föderalizmus, hanem a legerősebb nemzet, a szerb hatalmi törekvéseinek szolgálatába állított centralizmus lett.

A politikai feszültségekkel párhuzamosan a gazdaság regionális különbségei is konfliktusforrássá váltak a jugoszláv államon belül. Az új állam keretei közé került régiók 1918 előtt nem álltak egymással szoros gazdasági kapcsolatban, ebből következően gazdasági tradícióik és fejlettségük jelentős mértékben különbözött. Ezért a jugoszláv állam legfontosabb problémája az egységes nemzetgazdaság létrehozása volt. Ez a kísérlet azonban nem járt sikerrel. Jugoszlávián belül rövid idő alatt kialakult a „fejlett észak” (Szlovénia, Horvátország, Vajdaság) és a „fejletlen dél” (Ó-Szerbia, Montenegró, Crna-Gora, Montenegró, Macedónia) ellentéte. Belgrád a szerb nemzeti érdekeknek megfelelően kizsákmányolta a fejlettebb régiókat. A fejlettebb régiókban élő szlovének, horvátok, magyarok és németek úgy érezték, hogy a belgrádi kormány gazdaságpolitikája megkárosítja őket a szerbek javára. Jugoszlávia két világháború közötti történelme úgy zárult, hogy a nagyobb etnikai közösségek ellenséges viszonyban álltak egymással, az egységes nemzetgazdaság megteremtése pedig jóformán meg se kezdődött, azaz a szerb politikai elit nem volt képes a regionális különbségek kezelésére.

A két világháború közötti Jugoszláviában a szerb elit mind a politikában, mind a gazdaságban képtelennek bizonyult arra, hogy a szerb nemzeti érdek helyett a jugoszláv állam koncepciójában gondolkodjon és cselekedjen. Ilyen viszonyok között a Vajdaság, mint régió többszörösen hátrányos helyzetbe került a jugoszláv államon belül. Ha a politikai mezőt tekintjük, megállapíthatjuk, Belgrád a magyar kisebbséget a veszélyesebb kisebbségek közé sorolta – a jugoszláv kormányok eltérő módon kezelték kisebbségeiket, míg az albánokkal és a magyarokkal szemben erősen diszkriminatív módon léptek fel, addig a németekkel és a bánági románokkal szemben nagyobb megértést tanúsítottak –, a jugoszláv állam iránti kollektív illojális elemnek tekintette őket, mely az anyaországból

kiinduló területi revíziós törekvések potenciális ötödik hadoszlopa. E hozzáállásnak megfelelően Belgrád sorozatos támadásokat intézett a magyar kisebbség ellen (kezdve a kiutasításoktól egészen a politikai jogok gyakorlásának akadályozásáig). Ráadásul a jugoszláv állam keretei közé került magyarság száma az állam többi lakosához képest csekély, volt – 11 milliós államban még a fél milliót sem éri el –, így a belpolitikai küzdelmekben súlytalanok számítottak.

Gazdasági téren, mint láthattuk, Belgrád Vajdasággal kapcsolatos gazdaságpolitikáját, két világosan felismerhető cél vezérelte: 1. A háborúban súlyos veszteségeket szenvedő Szerbia gazdasági rekonstrukciójának fő terheit a Vajdaságra terhelni. 2. Megtörni és megszüntetni az ottani magyarság (és persze a németység) korábbi gazdasági dominanciáját.

Belgrád mindkét törekvése sikerrel járt, a magyar birtokos réteget felszámolta az agrárreform, míg az iparosokat és kereskedőket, általában az egész vajdasági gazdasági életet, pedig az adópolitika tette tönkre. Ennek ellenére a Vajdaság egyrészt élelmiszerral másrészt készpénzzel (adók formájában) jelentős mértékben hozzájárult a jugoszláv gazdaság működőképességéhez.

A jugoszláv állam keretei közé került magyar nemzetrész, mind politikai, mind gazdasági téren erősen diszkriminált kisebbségként „integrálódhatott” az államba. Ennek következtében a Vajdaság – ahol a jugoszláviai magyarság döntő része lakott – regionális fejlődését negatívan befolyásolták Belgrád politikai és gazdasági lépései. Ez a legtisztábban a nemzetiségi szempontoknak alárendelt agrárreformban fogható meg, mely a mezőgazdaság technikai és szakmai bázisának sokat ártott. A nagybirtokok feldarabolása, illetve az alacsony szintű mezőgazdasági termelési kultúrával rendelkező dobrovoljacok betelepítése a termelékenység csökkenésével járt.

1.3. 1938-1945: Német ún. „Nagyter” kísérlet a térség megszervezésére.

A délkelet-európai térség egészét nézve megállapíthatjuk, hogy Németország a „Mitteleuropa” koncepció, illetve a náci által ehhez hozzákapcsolt Lebensraum-elmélet jegyében a 30-as években hozzáfogott a Südostraum hozzáláncolásához a német gazdasághoz, azaz a „nagyter-gazdálkodás” megvalósításához.

Németország gazdasági szempontból már az 1933-1936-os klíringegyezmények révén hegemon helyzetet vívott ki magának a térség szinte valamennyi országában, fokozatosan gazdasági függésbe vonta azokat. 1938-tól kezdődően, ha céljai közül valamit nem tudott elérni békés gazdasági eszközökkel, elérte azt hadseregének bevetésével, azaz a vonakodó ország megszállásával, leigázásával és feldarabolásával.

1941-re Jugoszlávia feldarabolásával Németország délkelet-európai politikai és gazdasági hegemoniája teljessé vált. A térségben mindössze három valóban önálló állam maradt – Bulgária, Románia, Magyarország –, de még ezek politikai és gazdasági mozgástere is a lehető legkisebbre szűkült. Állami szuverenitásukat ugyan megőrizhették, de lépéseikkel német érdekeket nem sérthettek. Az államszerkezeti váltások következtében létrejövő két új állam, Szlovákia és Horvátország csupán látszat-önállósággal rendelkeztek, valójában Németország kénye-kedvétől függő bábállamok voltak.

A német segítséggel megszülető „önálló szlovák állam” 1939 és 1945 közötti történéseit vizsgálva az alábbi megállapításokat tehetjük:

- **Pozitívumok**

- ❖ Létrejött a szlovák nemzetállam. Ezáltal először nyílt lehetőség arra, hogy Szlovákia politikai és gazdasági életét nemzeti keretek között szervezzék meg. Ez minden nacionalizmus végső célja.
- ❖ A növekvő háborús konjunktúra a szlovák gazdaság fellendülését eredményezte.
- ❖ A szlovák gazdasági élet megszabadult a fejlett cseh ipar versenyétől és a német nagyter-gazdaságba beintegrálódva gyors ipari fejlődést produkált. Egyes iparágak megkétszerezték, megháromszorozták termelési eredményeiket, miközben megszűnt a munkanélküliség. A háborús konjunktúra a befektetések egész láncreakcióját váltotta ki (üzemek alapítása, út- és vasútépítések etc.) Ezzel párhuzamosan a német piac felszívta a szlovák mezőgazdaság és élelmiszeripari termékeket.

- **Negatívumok**

- ❖ Egyoldalú függés alakult ki a német hadigazdaságtól
Szlovákia ipari és mezőgazdasági termelése Németország hadiérdekeit szolgálta. A németek meghatározták, hogy Szlovákia mit termeljen, mit bányásson, mit szállítson soron kívül Németországba. A stratégiailag fontos gyárakban (pl. a fegyvergyárakban) német katonai felügyelők tevékenykedtek. Német tanácsadók (a „berater”-ek) irányították a teljes szlovák gazdasági és politikai életet. A Csehszlovákiától megörökölt egyoldalú és szűk volumenű ipar fejlődését a német hadigazdaság igényei stimulálták, így a szlovák ipar egyoldalúvá válása törvényszerű volt.¹²
- ❖ A szlovák gazdaság súlyos károkat szenvedett.
- ❖ Németország a háború következtében egyre kevésbé volt képes és hajlandó fizetni az import árukért. Hoensch adatai szerint a német állam adóssága a szlovák állam felé 1941-ben 1,3 milliárd szlovák korona volt, mely 1944-ig 2,2 milliárdra kúszott fel.

Azaz a szlovák állam a Németország által megvalósított „nagyter-gazdaság”-ban helyezkedett el, ahol pontosan meghatározott helye és feladatai voltak. 1939 és 1944 között jelentős gazdasági fejlődést rögzíthetünk, de ennek komoly árnyoldalai is voltak.

A Magyarországhoz visszacsatolt Vajdaság 1941 és 1945 közötti történéseit vizsgálva az alábbi megállapításokat tehetjük:

- **Pozitívumok**

- ❖ A terület két világháború között súlyos gazdasági – és persze politikai – diszkriminációt elszenvedő magyar kisebbsége új helyzetbe került, kisebbségi sorsa véget ért. Ennek következtében gazdasági élete újjászerveződött és a fellendülés jegeit mutatta.
- ❖ A területek visszatérése után a magyar kormány a szerbek kitelepítésével és a magyarok betelepítésével, és az ehhez szorosan kapcsolódó földbirtokviszony átrendezésekkel (kisajátítás, illetve földosztás) próbálta meg a terület etnikai egyensúlyát helyreállítani. Ez részleges sikerrel járt, láthattuk, a magyar földművesek 35 kat. holdat kaptak és a nemzetiségi arányok is 11%-kal a magyarság felé billentek el.

- **Negatívumok**

- ❖ Bánát német katonai közigazgatás alá került, így nem az egész Vajdaság, hanem csak egy része tért vissza az anyaországhoz. Így Vajdaság korábbi belső gazdasági kapcsolatai (pl. Magyarkanizsa-Törökkanizsával, vagy Óbecse-Törökbecsével) gazdasági kapcsolatai megnehezedtek, illetve megszakadtak.
- ❖ A vajdasági mezőgazdaság fejlődését ezekben az években a világháború gazdasági igényei határozták meg. Egyrészt a mezőgazdasági termelését a hadigazdálkodásból következő és a német szállítások teljesítését célzó szigorú állami előírások szabályozták. Másrészt Bácska egész gabonafeleslege exportként Németországba került.
- ❖ Az ún. „hideg napok” miatt újabb súlyos problémával terhelődött meg a magyar és a szerb nemzet viszonya.

Azaz Bácska és a Baranyai háromszög visszatért az anyaországhoz, lehetősége nyílt az anyaországhoz történő integrálódásra és az 1920-ban megszakadt kapcsolatok és folyamatok újjáépítésére. Úgy véljük, hogy a folyamat zavartalan kifizetése esetén – azaz, ha a háború után Magyarország megtarthatta volna – a Délvidék vált volna Magyarország legfejlettebb agrár régiójává. Mint tudjuk ez a folyamat Jugoszlávia 1945-ös helyreállításával megszakadt.

1.4. A szovjet kísérlet a térség megszerzésére 1945-1989

A II. Világháború után Közép-Európa teljes egészében szovjet érdekszférába került. Az egybefüggő területet alkotó érdekszféra nyolc országát a Szovjetunió megpróbálta gazdasági és politikai szempontból integrálni. Erről a kísérletről kettő fontos megállapítást tettünk:

- **Gazdasági dimenzió**

1945-től egészen az ötvenes évekig a Szovjetunió térség országainak gazdasági kizsákmányolását a jóvátétel és a vegyes vállalatok eszközeivel „oldotta meg”. Az 1949-ben létrehozott KGST – mely valójában csak az ötvenes évek második felétől kezdett el működni – egy olyan több évtizedes kísérlet volt, mely megpróbálta megteremteni a szocialista tömb – ez alatt értjük a Szovjetuniót, illetve a Köztes-Európa szocialista országait – regionális munkamegosztását. A kísérlet azonban kudarccal zárult. Véleményünk szerint a KGST nem volt valódi multilaterális, szubregionális integráció, sokkal inkább bilaterális együttműködések halmaza volt.

Leginkább egy kerékhez hasonlítható, melynek közepe Moszkva, melyet a küllők kötnek össze az egyes országokkal, de a küllők között minimális a kapcsolat. A KGST mindezen problémáit elmélyítette a Szovjetunió és a köztes-európai országok közötti kapcsolat legfontosabb jellemzője, az hogy a terület, a népesség, a nyersanyagforrások és a katonai erő tekintetében óriási aránytalanság mutatkozott. A szocialista blokkon belül a népesség kétharmadával, a GNP kétharmadával, az olaj és a földgáz készletek, továbbá a vasérc készletek 90%-val a Szovjetunió rendelkezett. A szovjet szuperhatalom tehát nemcsak politikailag és katonailag gyűrte maga alá a térséget, hanem gazdaságilag is.

- **Politikai dimenzió**

A Szovjetunió minden olyan esetben, amikor veszélyben érezte Közép-Európa általa megteremtett politikai-társadalmi berendezkedését „kemény eszközökhöz” nyúlt. Így 1953-ban Kelet-Németországgal, 1956-ban Magyarországgal és 1968-ban Csehszlovákiával szemben alkalmazta a katonai intervenció eszközét. A szovjet uralom politikai dimenziójának egyik legfontosabb vonása volt a nacionalizmus leszorítása. A Szovjetunió és a csatlós pártok által hirdetett szocialista hazafiság és az ehhez szorosan kapcsolódó internacionalizmus, továbbá a területi integritás, illetve a belügyekbe való be nem avatkozás elvének hangsúlyozása az etnikai- és határproblémák szőnyeg alá söprését jelentette.

Mindezek alapján úgy véljük, hogy egy adott országon belüli régiók fejlődése szempontjából a szovjet uralom hátrányos volt, mivel nőtt a határok izolációs szerepe és ez nem kedvezett a régiók fejlődésének.

A második csehszlovák állam 1945 és 1989 közötti fejlődésével kapcsolatban négy markáns tendenciát rögzíthetünk:

- **Törekvés a szláv-nemzetállam megteremtésére**

Az újjászülető csehszlovák állam egyik alap gondolata a csehszlovák nemzetállam megteremtése a „nem szláv népesség” kitoloncolásával volt. A német kisebbség vonatkozásában mind a Szovjetunió, mind a nyugati nagyhatalmak támogatását megszerezve Csehszlovákia egyoldalúan kitelepíthette a német nemzetiségű lakosságának 90%-t, majdnem 3 millió embert. A hajdani több mint hárommillió német kisebbség másfélszázezerre csökkent. Ugyanezt a meghatalmazást – bár a Szovjetunió minden lehetséges fórumon és módon keményen támogatta ebben a csehszlovák politikusokat – a magyarok esetében nem érte el. Így Szlovákia magyartalanítása a lakosságcsere, a reszlovakizáció és a deportálások révén csak részlegesen sikerülhetett. A német kisebbség szinte teljes, illetve a magyar kisebbség egy részének eltávolítása következtében a csehszlovák állam nemzetállam jellege, pontosabban szláv jellege erősebbé vált, mint a két világháború közötti Csehszlovákiáé.

- **Törekvés a cseh és szlovák nemzet viszonyának rendezésére**

Az 1948 februárjában hatalomra került cseh kommunista elit – hasonlóan a két világháború közötti prágai politikai elithez – a csehszlovákizmus és az ezt megtestesítő unitarista állam elkötelezett híve volt. A szlovák kommunisták azon csoportját, amely autonómista-föderalista igényeket fogalmazott meg, az 50-es években zajló koncepciók perek segítségével felszámolták. Az 50-es években a centralizáció intenzívebbé vált, és az aszimmetrikus modell segítségével érvényesülhetett a csehszlovákizmus. A sztálinista vezetés és a reformkommunisták között a 60-as években kibontakozó küzdelem – az emberarcú kommunizmus megteremtésére irányuló kísérlet – ismét lehetővé tette az államjogi kérdés újbóli felvetését. S bár a demokratizálási kísérlet elbukott a szovjet intervenció következtében, a föderációs átalakulás megtörtént. Az 1968-as föderációs törvény azonban igazi föderáció helyett csupán csak egy formális föderációt hozott létre, amely ennek következtében egyik felet sem elégítette ki. Azaz azok a feszültségek, amelyek 1918-ban keletkeztek, továbbra is megmaradtak a csehek és a szlovákok között, de a kommunista diktatúra miatt nem kerülhettek nyilván a felszínre.

- **Törekvés a regionális kiegyenlítésre**

A cseh és a szlovák nemzet folyamatos politikai küzdelmének volt egy nagyon erős gazdasági vonulata is, mely alapvetően befolyásolta Csehszlovákia regionális fejlődését a második világháború után is. Az 1948-ban hatalomra került prágai kommunista vezetés úgy vélte, hogy a szlovákkérdés – értsd ezalatt a rendszeresen jelentkező föderációs és autonómia-igényeket – lényege abban áll, hogy a keleti országrész gazdaságilag elmaradt a cseh országrészek mögött. Azaz, ha sikerülne elérni, hogy Szlovákia gazdasági színvonala a csehországiéval azonos legyen, akkor a szlovákkérdés automatikusan és tartósan megoldódna. Ezen megfontolásokból került sor az 50-es években Szlovákia iparosítására, melynek eredményeképpen Szlovákia a 60-as évekre számos mutatóban elérte a csehországi színvonalat.

Szlovákia modernizációjában az 1968-as alkotmányreform sem hozott áttörést. Sőt a föderációs törvény elfogadása utáni korszakban – az 1968 és 1989 közötti korszakot a történetírás „sötétség 20 éve” jelzővel illeti – a gazdaságpolitika terén folytatódott Szlovákia felzárkóztatásának politikája. A szövetségi költségvetésből Szlovákia az egységes állami tervezés és beruházási politika révén továbbra is jelentős részt hasított ki magának. Így tovább folyhatott az iparosítás, újabb nagy gyárakat emeltek, próbálták fokozni a termelést. Ezek alapján kijelenthetjük, hogy miközben a szocialista korszakban a csehszlovák gazdaság egyre jobban lemaradt a világgazdaság fejlődésétől, Csehszlovákián belül egy regionális kiegyenlítődéssé zajlott le, melynek nyertese egyértelműen Szlovákia volt. Az extenzív fejlesztéssel és a kommunista újraelosztásban megnyilvánuló szintkiegyenlítéssel a szlovákok jól jártak, mert az elmaradottabb Szlovákiát felfejlesztették. Ennek a regionális kiegyenlítődéssnek azonban komoly ára volt, amely hosszú távon rányomta a bélyegét a cseh és a szlovák nemzet viszonyára. A csehek egyre inkább úgy érezték, hogy az általuk létrehozott forrásokból történik Szlovákia finanszírozása. A 80-as években egyre jobban előtérbe került a csehszlovák érdekazonosság kérdése. Ez gazdasági téren az ún. „ráfizetés kérdéskörékként” jelentkezett. A csehek úgy érveltek, hogy a regionális kiegyenlítődéss megvalósításához a forrásokat az egymást követő népgazdasági tervek biztosították, melyekben az anyagi eszközök elosztása során Szlovákia nagyobb részt kapott, mint amennyit maga halmozott fel. Az erőltetett kiegyenlítőési politika, azaz a szlovákiai beruházások kizárólag a csehországi elvonások árán voltak finanszírozhatóak, azaz a cseh országrészek „ráfizetnek” Szlovákiára. Mindez a cseh és a szlovák nemzet viszonyának folyamatos romlásához vezetett. Így amint 1989-ben a kommunista diktatúra szorítása megszűnt, a szlovák államjogi kérdés ismét felszínre került.

- **A regionális különbségek markánsává válása Szlovákián belül**

Miközben Szlovákia számos gazdasági mutató tekintetében megközelítette, sőt elérte a csehországi részek színvonalát, magán az országrészen belül komoly területi-fejlettségbeli különbségek alakultak ki. Ennek kárvallottjává a többé-kevésbé egy tömbben élt dél-szlovákiai magyar kisebbség vált. 1968 előtt Prága, 1968 után pedig Pozsony kifejezetten olyan gazdaságpolitikát – sőt nevezhetjük ezt akár regionális politikának is - folytatott, mely diszkriminálta a dél-szlovákiai magyar kisebbséget. Ennek következtében a dél-szlovákiai magyar kisebbség társadalmi-gazdasági struktúrája a szocializmus évtizedei alatt kedvezőtlenebbül alakult, mint a szlovákságé. Dél-Szlovákia vált Csehszlovákia legfejletlenebb területévé.

A második jugoszláv állam 1945 és 1989 közötti fejlődésével kapcsolatban négy fontos vonást rögzíthetünk:

- **Törekvés a nemzeti kérdések megoldására**

Tito és elvtársai a jugoszláv állam 1941-es összeomlásából levonták a tanulságokat és 1945-ben hatalomra kerülve két irányban tettek lépéseket annak érdekében, hogy az újjászervezett állam elkerülje ezt a sorsot:

- ❖ 1944 és 1945 között, illetve az azt követő néhány évben kemény etnikai tisztogatást hajtottak végre – lásd a német és az olasz kisebbség számának drasztikus csökkentése, illetve ennek megkísérlése a magyarok esetében is – az újjászülető állam délszláv jellegének erősítése érdekében.
- ❖ A kudarcot vallott nagyszerb nacionalizmust elutasítva kidolgozták, és alkotmányban rögzítették a föderatív jugoszlávizmust, amelyet az öt délszláv nemzet – szerbek, horvátok, szlovének, macedónok és a crna-goraiak – egyenjogúságaként definiáltak.

A két világháború közötti Jugoszláviát fennállása egész ideje alatt éles nemzeti ellentétek jellemezték (lásd disszertációnk 3. fejezetét), és ezeket az ellentéteket a második világháború tragikus történései még tovább élezték (lásd disszertációnk 4. fejezetét), de Titonak a föderatív kommunista állam modelljét felépítve és azt folyamatosan módosítgatva sikerült a helyzetet hosszú időre stabilizálnia. Ebből a szempontból fontos volt az 1974-es alkotmánymódosítás, amelynek célja az volt, hogy gátat szabjon a központosítás ellen irányuló nemzeti törekvéseknek (lásd „horvát tavasz”). Ezt Tito két eszközzel kívánta elérni. Egyrészt engedményeket tett a tagköztársaságoknak és a többi nemzetnek – lásd albánok jogainak bővítését Koszovóban, illetve a boszniai muzulmánok nemzeti önállóságának elismerését –, amikor jogokkal ruházta fel őket. Másrészt megpróbálta korlátozni a szerb dominanciát. Jól mutatja ezt, hogy a koszovói albánok 1974-es jogbővítését Tito a belgrádi konzervatív szerb vezetéssel szemben csikarta ki.

Ez a Tito-i megoldás azonban nem válhatott be, egyrészt az engedmények nem elégítették ki a szlovén és horvát nemzetet, illetve nem oldotta meg hosszú távon az albán kérdést se. Másrészt a szerbek is úgy érezték, hogy a jugoszláv állam velük szemben negatív diszkriminációt alkalmaz. Egyet kell értenünk Gyilasz találó mondatával, mely szerint „Tito volt a jugoszláv rendszer egyetlen működő intézménye.” Hiszen a politikai pathhelyzeteket és az egyre jobban kiéleződő nemzeti kérdést számos esetben az ő autoriter döntései és tekintélyelvű beavatkozásai oldották meg. Így halála után a nemzeti ellentétek ismét kiéleződtek.

- **Törekvés a regionális problémák kezelésére**

A szocialista jugoszláv államon belül megmaradtak azok a komoly regionális különbségek, melyek a két világháború közötti első jugoszláv államot is jellemezték. A második jugoszláv állam négy „területe” (ebből három köztársaság és egy tartomány), Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Koszovó és Crna-Gora fejletlennek minősíthető. Míg Szlovénia, Horvátország, a Vajdaság, és „Szűkebb Szerbia” fejletnek minősíthető, azaz Jugoszlávián belül beszélhetünk egy fejlett „Északról” és egy fejletlen „Délről”. Viszont a beruházásokra nem a GDP megtermelésének arányában került sor regionális szinten, azaz a fejlett köztársaságok GDP-jének egy részét a fejletlen köztársaságokra fordították. Vagyis a fejlett területek – a köztársaságok: Szlovénia és Horvátország –, és területek – pl. a Vajdaság – a jövedelmek központi újraelosztásának szenvedő alanyai voltak. Ráadásul a Szovjetunióval való szakítás (1948) után Tito és elvtársai szakítottak a sztálini

bürokratikus-etatista, államszocialista modellel, helyette a szocializmus újrafogalmazására alkalmas öngazgatás eszméjének és rendszerének bevezetésére került sor. Ennek következtében a szövetségi szintről egyre több jogkör és döntési lehetőség került át a köztársasági és a kommunális szintre. A pártvezetés úgy vélte, hogy az állami gazdaságirányítás leépítésével az önállósághoz jutó öngazgató vállalatok olyan szocialista piacgazdaságot alakítanak ki, amelyben spontán és demokratikus kooperációjuk révén saját maguk látják el a piacsabályozás általános funkcióit.

Az 1950-es évek végétől az 1980-as évek végéig tartó időszak gazdasági életét a legjobban úgy jellemezhetnénk, mint a két véglet közötti folyamatos hullámozást, egyrészt a centralizmus, unitarizmus és a túlzott állami beavatkozás, másrészt a gazdasági szervezetlenség és anarchia között. S mindehhez az öngazgatási rendszer átszervezési kísérletei adják a keretet.

- **A gazdasági, a politikai és a nemzeti kérdés hármasszefonódása**

A Tito-i Jugoszláviában a gazdaság és a politika rendkívül szorosan összefonódott. A képet még tovább bonyolította a nemzeti kérdés, mert egy gyár az Jugoszláviában nem csupán gyár volt, hanem szerb gyár, vagy horvát gyár volt, azaz a gazdasági kérdések mindig erős nemzeti színezetet kaptak. Ráadásul az egyes köztársaságok nemzeti vezetői gyakran nyúltak a nemzeti retorikához gazdasági konfliktusok – például melyik gyárat zárjuk be – esetében is. A gazdasági, a politikai és a nemzeti kérdés hármasszefonódása komoly feszültségekhez vezetett a jugoszláv államon belül, de ezeket a feszültségeket a Titó-i korszakban végig a felszín alá szorították.

- **A Vajdaság regionális fejlődése a második jugoszláv állam keretei között**

Jugoszlávia 1918-as megalakulásakor – Szlovénia mellett – a Vajdaság volt az új állam legfejlettebb, leggazdagabb, bár kimondottan mezőgazdasági jellegű országrésze. Ezért, és nemzetiségi jellege miatt a két világháború közötti jugoszláv állam fejlődésének és éléskamrájának tekintette, azaz gazdaságilag kizsákmányolta a Vajdaságot. Az 1945-ben újjászülető jugoszláv állam ugyanezt a kettős szerepet osztotta a Vajdaságra, egyrészt az éléskamra, másrészt a fejlődésének szerepét.

Az éléskamra szereppel kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy bár 1945-től napjainkig a Vajdaság töltötte be Jugoszlávia éléskamrájának szerepét, ezt a szerepet két irányból is komoly támadás érte. Egyrészt a földreform végrehajtása során a Vajdaságban etnikai szempontokat érvényesítettek, mintegy 65 ezer szerb családot telepítettek be, azaz a földreform során szétosztott 800 ezer hektáros földterület 90%-át ezek a telepések kapták meg, miközben a magyar kisebbség tagjai mindössze a terület 10%-ból részesülhettek. Mivel ezeknek a telepéseknek a nagy része Szerbia északi hegyvidékeiről származott, nehezen alkalmazkodtak a síksághoz, az ottani éghajlathoz, és főképpen annak termelési és munkaviszonyaihoz. Mindezek a vajdasági mezőgazdasági termelés visszafejlődéséhez, stagnálásához vezettek. Másrészt a Vajdaság mezőgazdaságát súlyosan érintette a 80-as években, hogy az agrárrolló egyre szélesebbre nyílt.

A fejlődésének szereppel kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a jugoszláv állam az egész második világháború utáni korszakban az elmaradott déli országrészek felzárkóztatását a Vajdaság – és persze Szlovénia és Horvátország – erőforrásaiból oldotta meg. A szövetségi alapba való befizetés túl kevés volt ahhoz, hogy észrevehető változást hozzon létre délen, viszont pont elegendő volt ahhoz, hogy a vajdasági gazdaság elmaradását fokozza.

A jugoszláv állam diszkriminációs regionális politikája következtében gazdasági fejlettség tekintetében a Vajdaság egyre jobban lemaradt az állam fejlett területeitől.

1.5. 1989 után, a térség függetlenné váló országainak kísérlete önmaguk megszervezésére

1989-90-ben megkezdődött a Szovjetunió és az általa uralt szocialista tömb dezintegrálódása. A szovjet vezetők feladták a birodalom nyugati védőövét, azaz feladták egész Köztes-Európát. Charles Gati szavaival élve „füstbe ment” a kelet-közép-európai szocialista tábor. A szovjet nyomás megszűnése a nacionalizmus újabb hullámát indította el, és ez konkrét államszerkezeti változásokat eredményezett. Disszertációnk 6. fejezetében fejtettük ki részletesen, miszerint ezek közül Csehszlovákia békésen megszűnt, Jugoszláviát véres polgárháború robbantotta szét, illetve megpróbáltuk megragadni a térség regionális fejlődésének fontosabb vonásait, mindezekből az alábbi konklúziókat vontuk le.

1989-ben számos Közép-Európával foglalkozó történész és szakértő úgy gondolta, hogy Csehszlovákia a térség egyik stabil pontja marad. Sőt abban bíztak, hogy Csehszlovákia a demokratikus átmenet modelljéül szolgálhat a többi soknemzetiségű posztkommunista ország – elsősorban a Szovjetunió és Jugoszlávia – számára. A szakértők számításai azonban nem váltak be, a csehszlovák állam gyorsan két önálló államra esett szét. Az okokat vizsgálva Jan Rychlik érvelését fogadtuk el. Szerinte az 1918-ban történetekre – azaz a Csehszlovákia megszületésének körülményeire – vezethető vissza a csehszlovák állam 1993-as szétválása. Amikor Masaryk létrehozta a csehszlovák államot, azt a csehszlovákizmus eszméje mentén tette, a cseh és a szlovák nemzetből elméletileg létrehozta a csehszlovák nemzetet. Csakhogy a szlovákok „kiszabadulva” a magyar fennhatóság alól, nem csehszlovákok, hanem szlovákok akartak lenni, azt az autonómiát, amit nem kaptak meg a magyaroktól, ezúttal a csehszlovák állam keretei között kívánták megvalósítani. Hlinka és társai harca, illetve az 1939 és 1945 között fennálló szlovák állam története erről szólt.

Bár 1945 után a nemzetközi helyzet alakulása lehetővé tette a csehszlovák állam újjászületését, a szocialista érában a szlovákok részéről továbbra is a csehszlovákizmus elutasítása volt a jellemző. A korábbi feszültségek megmaradtak a csehek és a szlovákok között, de a kommunista diktatúra miatt nem kerülhettek nyíltan a felszínre. Így logikus, hogy amikor a kommunista rendszer megszűnt, az ellentétek ismét a felszínre törtek és szétfeszítették a csehszlovák állam kereteit. 1989 után a szlovákok számára Csehszlovákia valójában Cseh-Szlovákia volt, azaz a kötőjellel azt kívánták kifejezni, hogy a csehszlovák állam két rokon nemzet közös állama. A cseh politikai elit – különösen Vaclav Klaus – végig alábecsülték a szlovák kérdés jelentőségét, az energiáik túlnyomó részét a demokrácia, ill. a gazdaság átalakításának szentelte. Eközben nem vették észre – pontosabban figyelmen kívül hagyták – a szlovákok igényeit egy „újfajta házasságra”, azaz a cseh és szlovák nemzet viszonyának újradefiniálására. Ugyanekkor a szlovákok nem értették meg, hogy nem kérhetik a cseheket arra, hogy hagyják abba a demokrácia és a piacgazdaság érdekében megindított reformjaikat és először a számukra fontos államjogi kérdésekre koncentrálnak.

Kijelenthetjük, hogy Csehország és Szlovákia megoldandó kérdései nem tudtak szinkronba kerülni. Csehország a gazdasági átalakítás formájára és tempójára összpontosított, míg Szlovákiában a pártok a nemzeti ügyet, a nemzeti emancipációt tüzték zászlajukra. Ez magában hordozta az egységes gazdasági reform megvalósíthatatlanságát, és a közös államot célzó politikai konszenzus lehetetlenségét. Azaz mind a csehek, mind a szlovákok politikacsínálói a közös köztársaság megőrzésének célját egyéb politikai céljaik alá rendelték, és valójában ez vezetett el Csehszlovákia széteséséhez.

Ha a második jugoszláv állam szétesését vizsgáljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy Tito halála után néhány évvel Milosevic nagyszerb koncepciója – azaz a minden szerbet felölelő Nagy-Szerb állam megteremtése – vált domináns programmá és követendő politikává a szerbek körében. Az 1987-ben hatalomra kerülő Milosevic lépéseivel – lásd

antibürokratikus forradalom, a Vajdaság és Koszovó autonómiájának megnyirbálása, a JKP megszüntetése, a hadsereget maga mellé állítása – céltudatosan felszámolta a Tito-i államjogi egyensúlyokat, azaz kiiktatta Jugoszlávia centripetális erőit.

Ezen a nagyszerb nacionalista program erőszakos megvalósítása érdekében tett lépések, arra ösztönözték a jugoszláv államot alkotó többi nemzetet, hogy fogalmazza meg saját nemzeti programját. A „nem-szerb nemzetek” ily módon megszülető nemzeti programjai rövidesen összecsaptak a nagyszerb nemzeti programmal. Az egykori tagköztársaságok Szlovénia, Horvátország, Macedónia és Bosznia sorra elszakadtak Jugoszláviától. Ezen elszakadás Szlovénia esetében járt a legkevesebb véráldozattal, míg Bosznia esetében követelte a legtöbb emberéletet.

Ha a Vajdaság sorsát az 1988-tól napjainkig terjedő időszakban vizsgáljuk, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a terület és különösen az ottani magyarság helyzete jelentősen romlott, mert egy soknemzetiségű közösség helyett – a Titó-i Jugoszlávia – az egyre jobban nacionalizálódó és egyre inkább szerb nemzetállammá váló jugoszláv államban kellett élnie. A vajdasági magyarság egyetlenegy dimenziót – a politikai szabadság jogok kibővülése – leszámítva, rosszabb helyzetbe került. Milosevic gazdaságpolitikája a 90-es évek közepére a tönk szélére sodorta az egykor virágzó vajdasági mezőgazdaságot. Nem csupán arról van szó, hogy Milosevics elődjeihez hasonlóan az éléskamra szerepet osztotta Vajdaságra, hanem arról, hogy az ENSZ embargó ideje – 1992-ben rendelte el az ENSZ a kereskedelmi zárlatot – alatt Belgrád a mezőgazdaság kizsákmányolásával, azaz a felvásárlási árak mesterségesen alacsonyan tartásával, a műtrágya, a mezőgazdasági gép- és élelmiszergyárak karbantartási és fejlesztési munkálatainak elhalasztásával tartotta életben Kis-Jugoszlávia gazdaságát. A manőver sikeres volt, de a Vajdaság mezőgazdasága belerokkant, a korábban igen magas szintű gépesítés foka csökkent, szintén csökkentek a hozamok és a mezőgazdasági kártevők elszaporodtak.

A Milosevic-féle kizsákmányoló gazdaságpolitika mellett, a polgárháborús vérvesztés, a nagy arányú elvándorlás – és ezzel párhuzamosan a nagy arányú szerb bevándorlás –, a szerb-magyar viszony kiéleződése, a NATO pusztító légi háborúja tovább erősítette a Vajdaság fejlődésének negatív spirálját.

Ha Közép-Európa 1990 utáni regionális fejlődési tendenciáit vizsgáljuk, azt mondhatjuk, hogy a „szovjet zóna” összeomlása, és az azzal együtt járó politikai rendszerváltások kedvező helyzetet teremtettek a közép-európai regionális fejlődés számára. Ezt az alábbi változásokban foghatjuk meg:

- **Ismét felszínre törtek a nemzetállam megteremtésére irányuló törekvések**

Számos állam született újjá. Jól mutatja ezt az a tény, hogy Köztes-Európa nyolc államából és a Szovjetunióból huszonkettő „új” állam született meg. Ez az újjászületés három módon történt: 1. Szövetségi államok szétválása (polgárháborúval, mint Jugoszlávia, vagy békés úton, mint Csehszlovákia). 2. A Szovjetunióból történő kiválás (lásd balti államok, Moldva, etc.). 3. A német újraegyesítés.

- **Megindult a „régiónok feltámadása”**

A térség országainak az a törekvése, hogy csatlakozni kívánnak az Európai Unióhoz, nagy lökést adott a kibontakozó regionalizációnak. Hiszen ha az Unió „régiónok gondolkodik”, azaz a pénzügyi támogatások alanyai a régiók, akkor Köztes-Európa akkor juthat uniós támogatáshoz, ha megszervezi a különféle támogatások elnyerésére képes régióit.

- **Megjelentek Köztes-Európában az eurorégiók**

Kinyíltak a korábban zárt határok és számos határon átnyúló együttműködés született meg. Egyetértünk Enyedi Györggyel, aki szerint Köztes-Európában most alakul ki az a regionális szerkezet, mellyel Nyugat-Európához csatlakozhat. Disszertációnk 6. fejezetének záró részében részletesen megvizsgáltunk egy eurorégiót, a Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégiót. Megállapítottuk, hogy a DKMT Eurorégió a létrehozásától eltelt időszakban jelentős sikereket könyvelhetett el. Tagjai kialakították a működés szervezeti kereteit, felállítottak egy állandó titkárságot, és ami a legfontosabb, megalkották és elfogadták a „Stratégiai tervet”. Sajnos azonban komoly negatívumokról is be kell számolnunk. A DKMT egyik legsúlyosabb problémája, hogy a jugoszláviai politikai és gazdasági helyzet miatt – miközben a román-magyar együttműködés többé-kevésbé zökkenőmentesen alakul – az eurorégió harmadik tagja, a Vajdaság, szinte csak jelképes szereplője az eurorégióknak.

Ráadásul még egy rendkívül fontos különbségre is fel kell hívni a figyelmet. Az „eredeti eurorégiók” (az olasz-francia-német határ, vagy a holland-német határmentén) fejlett gazdaságú térségeket kötnek össze, így az együttműködést intenzív határon átnyúló tevékenységek, gyakori interakciók és magas színvonalú kapcsolatépítés jellemzi. Ezzel szemben általában elmondható a magyar részvételű – sőt az egykori szocialista országok területi egységei által létrehozott - eurorégiókról, hogy a probléma abból adódik, hogy hiányzik a fejlett terület, azaz, elavult ipari infrastruktúrával, alacsony produktivitású, magas munkanélküliséggel sújtott területek álltak össze eurorégióvá.

Ha figyelmünket az olyan sikeres eurorégióra mint az Eurorégio Bailsensisre irányítjuk, akkor láthatjuk, hogy mily hatalmas nagy út áll még a DKMT Eurorégió – és a többi magyar részvételű eurorégió -előtt. Hiszen az Eurorégio Bailsensisben az infrastrukturális fejlesztések (közös repülőtér, speciális egyetemi szakokon közös képzés megszervezése etc.) végrehajtásának és a modern ipari ágazatok meghonosításának közös munkája szoros szálakkal fűzte össze a három tájegységet.